

Leven in het museum!

Immaterieel verzamelen

*Openluchtmuseum Bokrijk, Atelier
potten draaien. Foto: collectie Bokrijk*

Het blijkt ook in dit nummer van Museumpeil weer: het begrip 'immaterieel erfgoed' wordt op diverse manieren ingevuld. In dit artikel zet Sophie Elpers de puntjes op de i. Maar hoe doe je dat dan, immaterieel verzamelen? Zie ook het artikel '(Niet) evident?' van tapis plein.

Veel instellingen die voorheen vooral aandacht voor materiële cultuur hadden, hanteren tegenwoordig een meervoudig perspectief en tonen ook belangstelling voor immateriële cultuur. Zo verzamelen veel cultuurhistorische musea niet alleen voorwerpen, maar ook verhalen rond de voorwerpen: wat betekenden en betekenen de voorwerpen voor mensen? Welke geschiedenissen werden en worden ermee verbonden? Ook worden er bij verhalen voorwerpen verzameld. Dergelijke verhalen, samengebracht door interviews, oral history en ander veldwerk, worden graag aangeduid als 'immaterieel erfgoed'. Maar immaterieel erfgoed betekent meer. Terwijl immateriële cultuur alle cultuuruitingen van individuen en groepen betreft die niet tastbaar zijn, gaat het bij erfgoed om immateriële cultuur in het dagelijks leven die mensen benoemen en koesteren als erfgoed – omdat zij er identiteit aan ontleen en er dus een waarde aan hechten. Daarom willen zij het erfgoed bewaren en doorgeven

EMOTIONEEL

Ik vertel niets nieuws – of tenminste niets verrassends – als ik zeg dat participatieve praktijken dé verzamelmethode voor immaterieel erfgoed zijn. De bottom-upbenadering van Unesco is inderdaad de ideale museale praktijk. Hoe de samenwerking met de erfgoeddragers, de erfgoedgemeenschappen, vorm krijgt en hoe hoog de participatiegraad is – van raadplegen tot cocreatie – kan van project tot project verschillen.

Het is een feit dat erfgoed nooit onschuldig is en dat het steeds gaat om in- en uitsluiting.

Immaterieel erfgoed is emotioneel erfgoed. Musea moeten de betrokken erfgoedgemeenschappen vertrouwelijkheid en intimiteit bieden om samen aan de slag te gaan. Curatoren die in participatieve immaterieel-erfgoedprojecten werken, moeten dan ook sociale vaardigheden aan de dag leggen. Conflicten zijn haast voorgeprogrammeerd. We hoeven ze niet uit de weg te gaan, maar moeten ze juist gebruiken voor de reflectie over immaterieel erfgoed en de eigen positie daarin.

WIE WEL EN WIE NIET?

Een voorbeeld: de circustoonstelling die ruim twee jaar geleden door de gemeenschap zelf in het Nederlands Openluchtmuseum in Arnhem werd georganiseerd, met de

bijbehorende discussies of een leeuwenkooi nieuw geschilderd moest worden, zoals de gemeenschap wilde, of juist gebruikssporen mocht hebben. Of het buitentoilet waarvan de circusmensen beweerden dat het tientallen jaren oud was – geschiedenis speelt in de beleving van erfgoed een belangrijke rol – terwijl dat helemaal niet klopte.

Wie betrek je erbij en wie niet? Wie is eigenlijk de gemeenschap achter een bepaald immaterieel erfgoed? En bestaat er zoiets als

Circus in het Nederlands Openluchtmuseum in Arnhem

VIJF NATIONALE UNESCO-TAKEN

De term 'immaterieel erfgoed' is vrij recent. Het begrip kwam internationaal algemeen in zwang toen in 2003 de Unesco de *Convention for the Safeguarding of Intangible Cultural Heritage* (*Conventie ter bescherming van het immaterieel cultureel erfgoed*) aannam. In 2012 heeft Nederland de conventie geratificeerd en zich verplicht tot vijf taken inzake immaterieel erfgoed:

1. identificatie en documentatie, onder andere door het opstellen van een inventaris van immaterieel erfgoed in Nederland;
2. ondersteunen van de dragers van het erfgoed bij de borging;
3. bewustwording en bevorderen van het respect voor immaterieel erfgoed bij een breed publiek, onder meer door educatie;
4. kennisontwikkeling en -verspreiding;
5. internationale samenwerking.

Als we het over immaterieel erfgoed hebben, moeten we naar de Unesco-conventie kijken omdat die zo'n centrale rol inneemt in het Nederlandse immaterieel-erfgoedbeleid. Het eerdere Centrum voor Volkscultuur, steeds de 'populaire', publieksgerichte tegenhanger van het hardcore Meertens Instituut (dat alledaagse materiële en immateriële cultuur in heden en verleden onderzoekt), heeft zijn taken sinds de ondertekening van de conventie zelfs helemaal op de conventie gericht en doopte zich om tot Kenniscentrum Immaterieel Erfgoed. Sinds dit jaar is het Kenniscentrum een afdeling bij het Nederlands Openluchtmuseum.

BOTTOM-UP

Hoe definieert Unesco immaterieel erfgoed? 'Het immaterieel cultureel erfgoed betekent zowel de praktijken, voorstellingen, uitdrukkingen, kennis en vaardigheden als de instrumenten, objecten, artefacten en culturele ruimtes die daarmee worden geassocieerd, die **gemeenschappen**, groepen en, in sommige gevallen, individuen erkennen als deel van hun cultureel erfgoed. Dit immaterieel cultureel erfgoed, **overgedragen van generatie op generatie**, wordt **altijd herschapen** door gemeenschappen en groepen als antwoord op hun omgeving, hun interactie met de natuur en hun geschiedenis. Het geeft hen een gevoel van identiteit en continuïteit, en bevordert dus het respect voor culturele diversiteit en menselijke creativiteit.'

Drie belangrijke punten springen in het oog. Eerst: gemeenschappen (*communities*) oftewel erfgoedgemeenschappen nemen een centrale plek in: zij zijn de erfgoeddragers en zijn verantwoordelijk voor het *safeguarden* – van hen moet het komen. Unesco hanteert daarbij een strikte bottom-upbenadering. In de tweede plaats: het overdragen van generatie op generatie – het doorgeven – speelt een centrale rol. En drie: er wordt benadrukt dat erfgoed dynamisch is. Het wordt continu aangepast ('herschapen') en zo levend gehouden (*gesafeguard*). Het moet daarom juist niet onder een glazen stomp gezet en bevroren worden zoals het nu is of ooit was. Het moet 'meegaan met zijn tijd' en voortdurend in ontwikkeling zijn om levensvatbaar te blijven.

'de' erfgoedgemeenschap überhaupt? Het lastige aan het begrip 'gemeenschap' is dat we daarmee dikwijls hechte homogene gemeenschappen verbinden met een sterk gevoel van samenhang, terwijl het vaak om vluchtige, losse gemeenschappen gaat. Immaterieel-erfgoedprofessionals stellen daarom voor om in erfgoednetwerken te denken: netwerken van verschillende gemeenschappen, groepen, individuen en stakeholders (ook musea!) rond een element van immaterieel erfgoed, met allemaal eigen interesses, belangen en emoties, 'verledens' en mogelijk conflicterende 'erfgoedwaarden'. Wie uit een erfgoednetwerk moet betrokken worden? En wat is de rol van het museum in dat netwerk? Dit zijn vragen die intern gesteld moeten worden, maar ook publiek aan de orde zijn. Musea kunnen het debat over de controversen en de krachten en machtsrelaties binnen een erfgoednetwerk bevorderen en daarmee inzicht bieden in posities en ambities. Hier denken we uiteraard allemaal aan het debat rond Zwarte Piet en het slavernijverleden. Het is een feit dat erfgoed nooit onschuldig is en dat het steeds gaat om in- en uitsluiting.

VAN WIE IS HET?

Andere conflicten gaan over eigendoms kwesties. Als we uitgaan van integrale aandacht voor erfgoed – immaterieel en materieel – waarbij ook de materiële aspecten van het immaterieel erfgoed verzameld worden, kan het tot conflicten komen als objecten mu-

Door wie is immateriële cultuur tot erfgoed benoemd? Welke onderhandelingen hebben in dat kader plaatsgevonden? Welke rol speelt het museum als al dan niet gezaghebbende instantie?

seumstukken worden, maar ook gebruiksobjecten van de erfgoeddragers blijven. Een mooi voorbeeld biedt de opname van Aids Memorial Quilts in de collecties van het Amsterdam Museum en het Nederlands Openluchtmuseum. Aids Memorial Quilts worden steeds minder ritueel gebruikt omdat de aidsherinneringscultuur in Nederland verandert. Een logische stap is ze tot museumobjecten te maken die iets vertellen over die cultuur in Nederland. Maar er leeft bij de herdenkingsgemeenschap een grote zorg dat het kan komen tot een ontvreemding door de opname van de objecten in de museumcollectie. De uitdaging wordt dan een evenwicht te vinden tussen de belangen van de stakeholders. Een oplossing biedt *shared ownership*.

Grondige reflectie – wat Hester Dibbits, lector aan de Reinwardt Academie en bijzonder hoogleraar Historische Cultuur en Educatie aan de Erasmus Universiteit Rotterdam, tevens

Noord-Brabantse schuttersgilde

boegbeeld 'erfgoed' van de Nationale Wetenschapsagenda – in het kader van het onderwijs 'erfgoedwijsheid' heeft genoemd, is onontbeerlijk bij het verzamelen van immaterieel erfgoed. Door wie is immateriële cultuur tot erfgoed benoemd? Welke onderhandelingen hebben in dat kader plaatsgevonden? Welke rol speelt het museum als al dan niet gezaghebbende instantie? Waarom wordt wat verzameld en wie bepaalt dit? De antwoorden op deze vragen leiden vervolgens tot een antwoord op de vraag: wat kunnen we ermee

zekere fossilisering of bevroering van de betreffende cultuur. Dat leidt juist tot het verlies van de dynamiek die immaterieel cultureel erfgoed juist zo kenmerkt.

Immaterieel erfgoed verzamelen betekent dat je iets over culturele praktijken uit het nu wil vertellen met de blik op het levende karakter van het erfgoed, dat voortdurend in ontwikkeling is. Daarbij kan het immateriële erfgoed met het materiële gecombineerd worden en kunnen ze elkaar in de collectie goed aanvullen. Een grote uitdaging is deze: zodra immaterieel erfgoed gedocumenteerd en in een collectie opgenomen wordt, wordt het in principe statisch als niet ook het proces van doorontwikkeling in de toekomst meegenomen wordt.

EN DE MUSEA?

Musea kunnen helpen met het doorgeven en levensvatbaar houden van immaterieel erfgoed, door verschillende generaties te betrekken, waardoor een intergenerationeel gesprek kan ontstaan en er intergenerationeel van elkaar geleerd kan worden. Bijvoorbeeld op het gebied van ambachten, zoals in het

doen? Ze brengen ook begrip voor erfgoed aan zich met zich. De vragen en antwoorden zijn daarom niet alleen intern van belang maar verdienen juist ook extern aandacht.

BEVROREN ERFGOED

Strikt genomen is immaterieel cultureel erfgoed altijd iets van het nu. Bij de reconstructie, heropvoering en herbeleving van tradities of gebeurtenissen door middel van living history of re-enactment – zoals vaak gebeurt in openluchtmusea – gaat het daarom in principe niet om immaterieel erfgoed, maar om immateriële getuigenissen uit een (al dan niet recent) verleden. Hetzelfde geldt voor het opvoeren van traditionele ambachten, streekdrachten of dansen voor een publiek – folklore of folklorisme genoemd – wat vaak samengaat met een

Uitvoeren van een Aids Memorial Quilt.
www.aidsmemorial.nl

Vlaamse openluchtmuseum Bokrijk. Of op het gebied van stedelijke of jeugdcultuur: in de serie 'Immaterieel Erfgoed met een prik' zette Imagine IC zich neer als een gedeelde publieke ruimte en laboratorium waar immaterieel erfgoed kon worden gepraktiseerd en stakeholders over de betekenissen ervan konden onderhandelen. Bovendien was er ruimte voor de bijbehorende emoties, bijvoorbeeld over stadsgeluiden. De serie is in 2017 opgevolgd door de serie 'Stadsgevoel'.

Vaak laten musea het immaterieel erfgoed in het museum plaatsvinden, het wordt daar gedocumenteerd en verzameld. Hierbij moet men bedenken dat immaterieel erfgoed in principe ruimtegebonden is. Het erfgoed in het museum laten plaatsvinden betekent dat

erfgoed voor nationalistische en andere politieke doeleinden geïnstrumentaliseerd en daarmee misbruikt wordt.

Materieel en immaterieel zijn onlosmakelijk met elkaar verweven. Denk aan het belang van voorwerpen bij rituelen en aan het gebruik en de immateriële betekenis van bepaalde voorwerpen. Dat ze vaak kunstmatig zijn gescheiden, uit zich ook in de verschillende types instellingen die zich ofwel meer met immateriële cultuur ofwel meer met materiële cultuur bezighouden. Als het tot samenwerking tussen de instellingen komt en – in samenwerking met de erfgoednetwerken – materieel met immaterieel verbonden wordt, is het niet onwaarschijnlijk dat het tot misverstanden komt, met name

biedt ook prachtige kansen: musea worden er levendiger door en richten zich meer op het nu en de toekomst. Door de verbinding aan te tonen tussen hedendaagse immateriële cultuur en materiële collecties wordt de hedendaagse relevantie van collecties versterkt. Door de aandacht voor immateriële cultuur kunnen ook musea inspelen op de diverse en superdiverse samenleving in Nederland, waarin mensen van verschillende afkomst constant onderhandelen over wat het erfgoed van hun tijd is. Voor één keer is het inderdaad letterlijk waar: wordt vervolgd.

Immaterieel erfgoed verzamelen betekent dat je iets over culturele praktijken uit het nu wil vertellen met de blik op het levende karakter van het erfgoed,

het uit de context geïsoleerd wordt, waardoor de betekenis verandert. Hiervan moet men zich ten minste bewust zijn. En misschien moet men ervoor kiezen om het museumterrein te verlaten en het immaterieel erfgoed ter plekke opzoeken. Daarbij rijst de vraag hoe het materieel erfgoed uit de museumcollectie buiten de muren een rol kan spelen en worden ingezet als deel van het betreffende immaterieel erfgoed.

NATIONALISERING EN MISVERSTANDEN

Immaterieel erfgoed heeft een hoge symbolische en sentimentele waarde. Bij nationaliseringsprocessen zoals ze zich tegenwoordig overal in Europa voordoen, wordt het graag ingezet om het 'typisch nationale' aan te tonen en daarbij bepaalde groepen uit de samenleving in te sluiten en andere – bewust of onbewust – uit te sluiten. Zoals gezegd: immaterieel erfgoed is nooit onschuldig. Het is daarom voor erfgoedprofessionals – ook voor musea – van belang om waakzaamheid aan de dag te leggen waar immaterieel

wat de terminologie betreft. Begrippen als 'beschermen', 'borgen', 'aan volgende generaties overdragen' of 'waarderen' – en zelfs 'erfgoed' zelf – kunnen in de wereld van de materiële cultuur een heel andere lading hebben dan in de immateriële cultuur. Een discussie over de invulling van begrippen is daarom vaak niet alleen leerzaam, maar ook een voorwaarde voor een geslaagde samenwerking. Men leze in dit verband het handboekje *Immaterieel erfgoed en volkscultuur*. *Almanak bij een actueel debat*.

BIJ DE TIJD

Immateriële cultuur en immaterieel erfgoed bij je museumwerking betrekken brengt misschien meer uitdagingen met zich mee dan op het eerste gezicht lijkt. Maar het

Meer lezen? Er werd in dit artikel onder meer gebruikgemaakt van:

Dibbits, Hester, Sophie Elpers, Peter Jan Margry, Albert van der Zeijden, *Immaterieel Erfgoed en volkscultuur. Almanak bij een actueel debat*. Amsterdam: AUP 2011.

Dibbits, Hester, *Delen van het verleden. Erfgoed en educatie in de 21ste eeuw*. Utrecht: LKCA 2015.

Meijer-van Mensch, Leontine, Annemarie de Wildt, 'AIDS Memorial Quilts. From Mourning and activism to heritage objects', in: Elpers, Sophie, Anna Palm, *Die Musealisierung der Gegenwart. Von Grenzen und Chancen des Sammelns in kulturhistorischen Museen*, Bielefeld: transcript 2014, 87-106.

Neyrinck, Jorijn, 'Van onvoltooid verleden naar onvoltooid toekomstige tijden', in: *Immaterieel cultureel erfgoed en diversiteit (= Volkskunde. Tijdschrift over de cultuur van het dagelijks leven* 116:3 (2015), 283-310.

http://immaterieelerfgoed.nl/file_handler/documents/original/view/9/unesco-conventie-ter-bescherming-van-het-immaterieel-cultureel-erfgoed.pdf

Zie ook Museumpeil 35 (2011): themanummer over immaterieel erfgoed.

Dr. Sophie Elpers is onderzoeker bij het Meertens Instituut en wetenschappelijk medewerker bij het Kenniscentrum Immaterieel Erfgoed Nederland.

IMMATERIEEL VERZAMELEN: HOE DOE JE DAT?

TERUGGAVE AAN HERKOMSTLANDEN

ONTZAMELEN EN HET NIEUWE VERZAMELEN IN HET NATIONAAL MILITAIR MUSEUM

HET GROOTSTE MUSEUM VAN ALLEMAAL: RELIGIEUS ERFGOED

DIGITAL BORN ERFGOED: WEBARCHEOLOGEN GEZOCHT!